

I TÜRKOLOJİ QURULTAYIN ELMİ VƏ İDEOLOJİ KONSEPSİYASI

Zəhra Qəhrəmanova

baş müəllim

Azərbaycan Dillər Universiteti

<https://ORCID.org/0000-0001-7144-0204>

zaxra_adu@mail.ru

Xülasə

I Türkoloji Qurultayın elmi və ideoloji konsepsiyasının təhlil edildiyi tədqiqat işində qurultayın türk dillərinin struktur, leksik və ortografik xüsusiyyətlərinin sistemli şəkildə araşdırılması, eləcə də dil və təfəkkür əlaqələrinin öyrənilməsi baxımından əhəmiyyəti araşdırılır. Elmi konsepsiya çərçivəsində türk dillərinin müqayisəli təhlili, ortaqlıq leksik fondun müəyyənləşdirilməsi və yazı sisteminin sosial əhəmiyyəti məsələləri ön plana çəkilir. İdeoloji konsepsiya isə milli kimliyin qorunması, türk dünyasında elmi və mədəni əməkdaşlığın gücləndirilməsi, milli dil siyasətinin elmi əsaslarla formalaşdırılması kimi məsələləri əhatə edir.

Məqalədə Azərbaycan dilçiliyi problemlərinin qurultay çərçivəsində müzakirəsi və milli dilin qorunmasının strateji əhəmiyyəti xüsusi vurğulanır.

Açar sözlər: türkologiya, I Türkoloji Qurultay, elmi konsepsiya, ideoloji konsepsiya, milli dil, türk dilləri.

SCIENTIFIC AND IDEOLOGICAL CONCEPT OF THE FIRST TURKOLOGICAL CONGRESS

Zahra Gahramanova

Azerbaijan University of Languages

Abstrakt

This scholarly study analyzes the scientific and ideological concept of the First Turkological Congress. The significance of the Congress is examined in terms of the systematic study of the structural, lexical, and orthographic features of Turkic languages, as well as the exploration of the relationship between language and thought. Within the framework of the scientific concept, particular emphasis is placed on the comparative analysis of Turkic languages, the identification of a common lexical foundation, and the social importance of the writing system. The ideological concept encompasses issues related to the

preservation of national identity, the strengthening of scientific and cultural cooperation within the Turkic world, and the formation of national language policy on a scientific basis. Special attention is given to the discussion of problems in Azerbaijani linguistics within the Congress, highlighting the strategic importance of preserving the national language.

Key words: turkology, First Turkological Congress, scientific concept, ideological concept, national language, turkic languages.

НАУЧНАЯ И ИДЕОЛОГИЧЕСКАЯ КОНЦЕПЦИЯ I ТЮРКОЛОГИЧЕСКОГО СЪЕЗДА

Захра Кахраманова

Азербайджанский университет языков

Резюме

В данном научном исследовании проводится анализ научной и идеологической концепции I Тюркологического съезда. Рассматривается значение съезда в контексте системного изучения структурных, лексических и орфографических особенностей тюркских языков, а также исследования взаимосвязи языка и мышления. В рамках научной концепции особое внимание уделяется сравнительному анализу тюркских языков, выявлению общего лексического фонда и социальному значению письменной системы. Идеологическая концепция охватывает вопросы сохранения национальной идентичности, укрепления научного и культурного сотрудничества в тюркском мире, а также формирования национальной языковой политики на научной основе. В работе особо подчеркивается обсуждение проблем азербайджанского языкознания в рамках съезда и раскрывается стратегическое значение сохранения национального языка.

Ключевые слова: тюркология, I Тюркологический съезд, научная концепция, идеологическая концепция, национальный язык, тюркские языки.

Giriş/Introduction

Türkologiya sahəsi türk dilləri, ədəbiyyatı, mədəniyyəti və tarixi ilə bağlı elmi tədqiqatları əhatə edən geniş və çoxşaxəli bir elm sahəsidir. Bu elm sahəsi yalnız dillərin öyrənilməsi ilə kifayətlənmir, eyni zamanda türk xalqlarının mədəni irsi, folkloru, tarixdəki inteqrasiya və qarşılıqlı təsir mexanizmləri, eləcə

də sosial-mədəni inkişaf proseslərini sistemli şəkildə araşdırır. Türkologiyanın məqsədi türk dünyasında ortaq kökləri, dil və mədəniyyət əlaqələrini müəyyənləşdirmək və bunları elmi prinsiplər əsasında qorumaqdır.

Türkologiya sahəsində keçirilən qurultaylar və konfranslar bu məqsədlərin həyata keçirilməsində xüsusi rol oynayır. Belə tədbirlər yalnız elmi müzakirələrin aparıldığı platforma deyil, həm də türk xalqları arasında dil, mədəniyyət və ideoloji əlaqələrin möhkəmləndirilməsi üçün vacib bir vasitədir. Qurultaylar vasitəsilə tədqiqatçılar bir-birinin işləri ilə tanış olur, təcrübə mübadiləsi aparır və türkoloji problemlərin həlli üçün birgə strategiyalar formalaşdırırlar. Eyni zamanda, bu cür elmi görüşlər türk dilinin qorunması, inkişaf etdirilməsi və beynəlxalq səviyyədə tanınması üçün mühüm imkanlar yaradır.

İlk Türkoloji Qurultay 1926-cı ildə keçirilmiş və Azərbaycan dilində, həmçinin beynəlxalq səviyyədə türkoloji problemlərin müzakirəsi üçün əhəmiyyətli bir platforma yaratmışdır. Qurultay təkcə elmi diskussiya məqsədilə deyil, həm də ideoloji və mədəni məqsədlərlə təşkili baxımından önəmli olmuşdur. Qurultayın elmi konsepsiyası türk dillərinin leksik, qrammatik və ortografik xüsusiyyətlərinin sistemli şəkildə tədqiqinə, dillərarası müqayisələrin aparılmasına və nəticələrin elmi əsaslarla təhlil edilməsinə yönəlmişdir. Bu yanaşma türk dillərinin tarixdən bu günə qədər keçdiyi inkişaf proseslərini izah etməyə və onların müasir dövrdə istifadəsi üçün əsas prinsipləri müəyyən etməyə imkan verir.

Bunu da qeyd etmək olar ki, qurultayda ideoloji aspektlər də xüsusi əhəmiyyət kəsb etmişdir. Burada türk dünyasında dil və mədəniyyətin qorunması və inkişaf etdirilməsi prinsiplərini vurğulanaraq, milli kimliyin gücləndirilməsi və türk xalqları arasında mədəni həmrəylik məsələlərini gündəmə gətirilmişdir. Beləliklə, I Türkoloji Qurultay həm elmi, həm də ideoloji baxımdan türkoloji tədqiqatların inkişafında vacib mərhələ olmuş, gələcək tədqiqatlar üçün möhkəm zəmin yaratmışdır.

I Türkoloji Qurultayın elmi konsepsiyası. I Türkoloji Qurultayın elmi konsepsiyasının əsas məqsədi türk dillərinin struktur və leksik quruluşunu sistemli şəkildə araşdırmaq, dilçilik sahəsində müasir metodlardan istifadə edərək müqayisəli təhlillər aparmaq olmuşdur. Qurultay çərçivəsində tədqiqatçılar türk dillərindəki leksik müxtəlifliyi və ortaq elementləri müəyyən etmək, bu dillərin inkişaf tarixini izləmək və dilin zamanla dəyişən struktur xüsusiyyətlərini təhlil etmək imkanına malik olmuşlar. Bu yanaşma, türk dillərinin bir-biri ilə qarşılıqlı əlaqəsini və tarixi köklərini dəqiqləşdirməyə yönəlmişdir.

Xüsusilə Bəkir Çobanzadənin türk dillərinin leksik quruluşu ilə bağlı tədqiqatları qurultayda diqqət mərkəzində olmuşdur. Eyvazov Çobanzadənin baxışlarına istinad edərək qeyd edir ki, *“türk dillərində sözlərin mənası və istifadəsi yalnız dilin daxili qanunauyğunluqları ilə deyil, həm də tarixi, mədəni və sosial kontekstlə sıx bağlıdır”*. Onun yanaşması, türk dillərinin yalnız fərdi dil vahidləri kimi deyil, həm də geniş türk dünyasının mədəni və ideoloji kontekstində anlaşılmasını tələb edir. Bu yanaşma türk dillərindəki ortaq leksik fondun müəyyən edilməsinə və regional fərqliliklərin elmi əsaslarla izahına imkan verir [Eyvazov, 2016:29].

Eyni zamanda, qurultay çərçivəsində dilin struktur xüsusiyyətləri də müzakirə olunmuşdur. Dilin qrammatik quruluşu, morfoloji və sintaktik xüsusiyyətləri, söz birləşmələrinin formalaşması kimi məsələlər türkoloji araşdırmaların elmi əsaslarını təşkil etmişdir. Qurultay iştirakçıları bu məsələlərin müqayisəli təhlili nəticəsində türk dillərinin bir-biri ilə tarixən və mədəni baxımdan necə əlaqəli olduğunu göstərməyə çalışmışlar. Beləliklə, I Türkoloji Qurultay təkcə leksik tədqiqatlarla kifayətlənməmiş, həm də türk dillərinin struktur və funksional xüsusiyyətlərini sistemli şəkildə araşdırmaqla türkoloji elmin elmi baza rolunu gücləndirmişdir.

Bundan başqa, I Türkoloji Qurultayda dil və təfəkkür arasındakı qarşılıqlı əlaqələr xüsusi diqqət mərkəzində olmuşdur. Qurultay iştirakçıları dilin yalnız ünsiyyət vasitəsi kimi deyil, həm də insanın dünyanı qavrama və düşünmə tərzinə təsir edən əsas amillərdən biri olduğunu vurğulamışlar. Bu baxımdan N.Xomski dilin insan təfəkkürünün formalaşmasında həlledici rol oynadığını qeyd edərək, dilin insan şüurunun strukturunda mühüm yer tutduğunu bildirmişdir. O qeyd edirdi ki, *“dil təkcə fikirlərin ifadə vasitəsi deyil, eyni zamanda mədəniyyətin, tarixi yaddaşın və ideoloji dəyərlərin nəsil-dən-nəslə ötürülməsini təmin edən əsas mexanizmdir”* [Xomski, 2006:48]. O həmçinin dilin insanın idrak qabiliyyətlərini formalaşdırdığını və düşüncə proseslərinə istiqamət verdiyini vurğulayaraq, hər bir xalqın dilinin onun milli kimliyinin əsas göstəricilərindən biri olduğunu irəli sürmüşdür. Bu yanaşma qurultayın elmi konsepsiyasının əsasını təşkil etmiş, dilin inkişafı və qorunmasının milli şüurun formalaşması və möhkəmlənməsi ilə sıx bağlı olduğunu bir daha nümayiş etdirmişdir.

I Türkoloji Qurultayda orfoqrafiya və yazı sistemi məsələləri. Qurultayda ortoqrafiya və yazı sisteminin sosial və mədəni əhəmiyyətinə də xüsusi diqqət yetirilmişdir. Müzakirələr zamanı yazı sisteminin dilin sabitliyi və davamlı inkişafında oynadığı rol vurğulanmış, onun cəmiyyətin mədəni səviyyəsi və intellektual potensialı ilə birbaşa əlaqəli olduğu qeyd olunmuşdur.

Şerba ortoqrafiyanın əsas prinsiplərini təhlil edərək bildirmişdir ki, “*yazı sisteminin düzgün və elmi əsaslarla qurulmasının yalnız dilçilik baxımından deyil, eyni zamanda milli identitetin formalaşması və möhkəmlənməsi baxımından da mühüm əhəmiyyət daşıyır*”. Onun fikrincə, vahid və standartlaşdırılmış ortoqrafiya dilin qorunmasını təmin etməklə yanaşı, ədəbi dilin inkişafına, yazılı mədəniyyətin formalaşmasına və biliklərin nəsildən-nəslə ötürülməsinə şərait yaradır. Şerba həmçinin qeyd etmişdir ki, “*düzgün yazı sistemi təhsil prosesində səmərəli ünsiyyətin təmin olunmasının əsas şərtlərindən biridir və bu, cəmiyyətin ümumi mədəni inkişafına bilavasitə təsir göstərir*” [Şerba, 2006:17].

Ortoqrafiya məsələsi I Türkoloji Qurultayda yalnız texniki və qrammatik çərçivədə deyil, daha geniş sosial və ideoloji kontekstdə dəyərləndirilmişdir. Qurultay iştirakçıları dilin inkişafının və onun gələcək nəsillərə ötürülməsinin bilavasitə yazı sisteminin elmi əsaslara söykənən vahid prinsiplər üzərində qurulmasından asılı olduğunu vurğulamışlar. Müzakirələr zamanı qeyd edilmişdir ki, standartlaşdırılmış ortoqrafiya dilin normallaşmasını təmin etməklə yanaşı, onun ictimai funksiyalarını da gücləndirir. Bu yanaşma dilin yalnız ünsiyyət vasitəsi kimi deyil, eyni zamanda milli şüurun formalaşmasında, mədəni irsin qorunmasında və milli identitetin möhkəmləndirilməsində strateji əhəmiyyət daşıdığını ortaya qoyur. Beləliklə, ortoqrafiya məsələsi qurultay çərçivəsində milli-mədəni inkişafın mühüm amillərindən biri kimi qiymətləndirilmiş və dil siyasətinin əsas istiqamətlərindən biri kimi müəyyənləşdirilmişdir.

Bununla yanaşı, ortoqrafiyanın sosial əhəmiyyəti məktəb proqramlarında, elmi nəşrlərdə və kütləvi informasiya vasitələrində geniş şəkildə öz əksini tapır. Standartlaşdırılmış yazı sisteminin tətbiqi müxtəlif bölgələrdə yaşayan türk dili danışan icmalar arasında qarşılıqlı anlaşmanı möhkəmləndirir, məlumat və bilik mübadiləsini daha səmərəli hala gətirir. Bu proses ortaqlıq elmi və mədəni məkanın formalaşmasına şərait yaradır, dilin ictimai funksiyalarını əhəmiyyətli dərəcədə genişləndirir. I Türkoloji Qurultayın materiallarında da vurğulandığı kimi, “*yazı və ortoqrafiya birliyinin təmin olunması milli dilin gələcək inkişafı və mədəni birliyin qorunması üçün əsas şərtlərdən biridir*” [BTQM, 2006:124]. Nəticə etibarilə, Qurultayda ortoqrafiya məsələsinə yanaşma göstərir ki, onun elmi istiqaməti yalnız dilçilik problemləri ilə məhdudlaşmamış, eyni zamanda sosial, mədəni və ideoloji məqsədləri də əhatə edən kompleks bir xarakter daşımışdır. Beləliklə, qurultay həm dilin struktur və leksik aspektlərini araşdırmaqla, həm də onun sosial funksiyasını və milli identitetin qorunmasında

rolunu ön plana çıxarmaqla, türkoloji tədqiqatlarda geniş və çoxşaxəli yanaşmanın vacibliyini nümayiş etdirmişdir.

Bu qurultayın ideoloji konsepsiyası türk mədəniyyətinin qorunması və davamlı şəkildə inkişaf etdirilməsi, milli kimliyin möhkəmləndirilməsi, eləcə də türk dünyası arasında elmi və mədəni əməkdaşlığın genişləndirilməsi prinsiplərinə əsaslanmışdır. Qurultay iştirakçıları yalnız dilçilik problemlərinin araşdırılması ilə kifayətlənməmiş, türk dili və mədəniyyətinin tarixən formalaşmış mənəvi və mədəni dəyərlərinin qorunmasını mühüm vəzifə kimi müəyyənləşdirmişlər. Eyni zamanda bu dəyərlərin müasir dövrün tələbləri ilə uzlaşdırılaraq elm, təhsil və mədəni sahələrdə tətbiq olunmasının zəruriliyi vurğulanmışdır. Müzakirələr zamanı qeyd edilmişdir ki, dil və mədəniyyətin vəhdəti milli şüurun formalaşmasında həlledici rol oynayır və bu baxımdan Qurultay türk xalqları arasında ortaq kimlik və həmrəyliyin möhkəmləndirilməsinə yönəlmiş ideoloji platforma kimi çıxış etmişdir.

Qurultay çərçivəsində Azərbaycan dilçiliyi problemləri də geniş şəkildə müzakirə olunmuşdur. Dilçi-alim Qurbanov qeyd edir ki, *“Azərbaycan dilinin inkişafı və qorunması məsələsi yalnız dilçilik tədqiqatları ilə məhdudlaşmır, eyni zamanda milli dil siyasətinin elmi əsaslarla müəyyənləşdirilməsi ilə sıx bağlıdır. Dilin düzgün və vahid şəkildə standartlaşdırılması, təhsil sistemində tətbiqi və mediada düzgün istifadəsi milli kimliyin formalaşmasında həlledici rol oynayır. Bu amillər milli şüurun inkişafına, həmçinin cəmiyyətin dilin qorunmasına və onun mədəni dəyərlərlə əlaqələndirilməsinə olan münasibətinə birbaşa təsir göstərir”* [Qurbanov, 2004:79].

I Türkoloji Qurultay bu baxımdan milli dilin qorunmasını yalnız akademik və elmi tədqiqat obyektinə kimi deyil, eyni zamanda ideoloji və strateji əhəmiyyətə malik bir vəzifə kimi qiymətləndirmişdir. Qurultay iştirakçıları müzakirələr zamanı xüsusi olaraq vurğulamışlar ki, Azərbaycan dili sadəcə ünsiyyət vasitəsi olmayıb, mədəni dəyərlərin və tarixən formalaşmış mənəvi ənənələrin əsas daşıyıcısıdır. Dilin təhsil sistemində, rəsmi sənədlərdə və kütləvi informasiya vasitələrində düzgün və məqsədyönlü şəkildə tətbiqi gələcək nəsillərin milli şüurunun və dəyərlərə bağlılığının formalaşmasında mühüm rol oynayır. Bu yanaşma N.Xomskinin dil haqqında irəli sürdüyü fikirlərlə də səsləşir. Onun qeyd etdiyi kimi, *“dil təkcə ünsiyyət vasitəsi deyil, insanın düşüncə sistemini formalaşdıran, mədəni və ideoloji strukturları daşıyan əsas mexanizmdir”*. Beləliklə, qurultayın dil siyasətinə münasibəti göstərir ki, milli dilin qorunması məsələsi bütövlükdə milli-mədəni inkişaf strategiyasının ayrılmaz tərkib hissəsi kimi dəyərləndirilmişdir [Xomski, 2006:103].

Bundan əlavə, qurultay çərçivəsində dilçiliyin digər aspektləri – morfoloji və leksik problemlər, qrammatik uyğunsuzluqlar və digər məsələlər də müzakirə olunmuşdur. Qeyd olunur ki, “*sovet və müasir türkologiya araşdırmaları dilin təkə kommunikativ funksiya daşımından əlavə, onun mədəni və ideoloji rolunu da ön plana çıxarır. Bu yanaşma, dilin təkə funksional deyil, həm də mədəni və sosial aspektlərinin nəzərə alınmasını təmin etmişdir. Nəticədə, I Türkoloji Qurultay milli dilin qorunmasını həm elmi, həm sosial, həm də strateji bir vəzifə kimi ön plana çıxarmış, türk dili və mədəniyyətinin inkişafına xidmət edən çoxşaxəli bir platforma yaratmışdır*” [Babayev, 2006:45].

İdeoloji konsepsiyanın mühüm istiqamətlərindən biri türk dünyası arasında elmi və mədəni əməkdaşlığın genişləndirilməsi olmuşdur. Qurultay çərçivəsində aparılan müzakirələr türk xalqları arasında dil və mədəniyyət sahəsində qarşılıqlı əlaqələrin gücləndirilməsinin vacibliyini ön plana çıxarmışdır. Bu məqsədlə ortaq elmi müzakirələrin təşkili, təcrübə və fikir mübadiləsinin genişləndirilməsi, eləcə də ümumi tarix və mədəni irsə əsaslanan dəyərlərin təşviqi xüsusi əhəmiyyət kəsb etmişdir. Belə bir yanaşma göstərir ki, türkologiya qurultayda yalnız akademik tədqiqat sahəsi kimi deyil, eyni zamanda sosial, mədəni və ideoloji funksiyaları olan çoxşaxəli bir elmi istiqamət kimi dəyərləndirilmişdir [Əsgər, 2020:51].

Bundan əlavə, ideoloji konsepsiya milli və beynəlxalq səviyyədə türkoloji elmin inkişafını hədəfləmişdir. Qurultay çərçivəsində tədqiqatçılar arasında fikir mübadiləsi, birgə layihələrin təşkili və gələcək tədqiqat istiqamətlərinin müəyyənləşdirilməsi kimi fəaliyyətlər milli kimliyin qorunması və türk dünyasında integrasiyanın gücləndirilməsi üçün bir vasitə olmuşdur. Beləliklə, I Türkoloji Qurultay ideoloji baxımdan, milli dil və mədəniyyətin qorunması, elmi əməkdaşlığın təşviqi və türk dünyası arasında mədəni həmrəyliyin möhkəmləndirilməsi kimi əsas prinsipləri özündə birləşdirən bir platforma kimi çıxış etmişdir.

Nəticə/Conclusion

I Türkoloji Qurultay türk dili və mədəniyyətinin elmi əhəmiyyəti və qorunması sahəsində əhəmiyyətli bir mərhələ olmuşdur. Qurultayın elmi konsepsiyası türk dillərinin struktur xüsusiyyətləri, leksik tərkibi, qrammatik və ortografik qanunauyğunluqları, eləcə də dilin insan təfəkkürü və düşüncə prosesləri ilə əlaqəsi kimi məsələləri əhatə etmişdir.

Qurultayın ideoloji konsepsiyası isə milli kimliyin qorunması, türk dünyasında elmi və mədəni əməkdaşlığın təşviqi, həmçinin elmi və etik prinsiplərin təmin olunmasına yönəlmişdir. Qurultay iştirakçıları yalnız dilçilik məsələlərini müzakirə etməklə kifayətlənməyərək, türk dünyasında mədəni

inteqrasiyanın gücləndirilməsi və ortaqlıq milli dəyərlərin qorunması məsələlərinə də diqqət yetirmişlər. Bu ideoloji yanaşma, türkoloji tədqiqatların həm milli, həm də beynəlxalq səviyyədə strateji və sosial əhəmiyyətini vurğulamışdır.

Əsasən onu qeyd etmək olar ki, I Türkoloji Qurultay türkoloji araşdırmaların həm elmi, həm də ideoloji əsaslarını sistemli şəkildə formalaşdıraraq, gələcək tədqiqatlar üçün möhkəm zəmin yaratmışdır.

ƏDƏBİYYAT/REFERENCES

1. Babayev, A. (2006). Türksöyün birlik səsi. – Bakı: “Təhsil”. – 364 s.
2. Birinci Türkoloji Qurultayın materialları (2006). – Bakı: “Çinar-Çap”. – 571 s.
3. Eyvazov, P. (2016). Bakı Türkoloji Qurultayında Bəkir Çobanzadə türk dillərinin leksik quruluşu haqqında // “Müasir Türkologiya: Dünən, bugün və sabah” Respublika elmi konfransının materialları. – Bakı: “Elm və təhsil”. – s.28-33.
4. Əsgər, N. (2020). Ənənə və müasirlik // “Sovetskaya türkologiya” və “Türkologiya”. – Bakı: № 2. – s.49-57.
5. Xomski, N. (2006). Dil və təfəkkür / İngilis dilindən tərcümə edən və geniş məqalənin müəllifi, prof. A.Y.Məmmədov. – Bakı: “Kitab aləmi”. – 151 s.
6. Qurbanov, A. (2004). Azərbaycan dilçiliyi problemləri. – Bakı: “Nurlan”. – 189 s.
7. Şerba, L.V. (2006). Orfoqrafiyanın əsas prinsipləri və onların sosial əhəmiyyəti // I Türkoloji Qurultayın stenoqrafik hesabatı, tərcümə və tərtib edən: K.V.Nərimanoğlu, Ə.Atakişiyev. – Bakı: “Çinar-Çap”. – s.152-156.

Məqalə tarixçəsi

<i>Daxil olub</i>	<i>26.01.2026</i>
<i>Qəbul edilib</i>	<i>10.02.2026</i>
<i>Nəşrə tövsiyə edib</i>	<i>Könül Həsənova</i>
	<i>filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent</i>